

DRUŠTVENA STRUKTURA I KULTURNI IDENTITET ZAGREBAČKE PUBLIKE IZMEĐU 1834. I 1860. GODINE

Danijela Weber-Kapusta

UDK: 792(091)(497.5 Zagreb)»1840/1860«

Ovaj znanstveni rad proučava i analizira društvene, socijalne i ideološke transformacije zagrebačke kazališne publike između 1834. i 1860. godine. U središtu interesa je pritom suodnos kazališta na njemačkom i na hrvatskom jeziku s naglaskom na procesima kulturnih asimilacija i razmjena s jedne, ali i sistematično provođene politike kulturne diferencijacije i isključivanja svega kulturno ili ideološki neprihvatljivog, nepodobnog, 'opasnog' s druge strane. Rad istražuje proces buđenja nacionalne svijesti koji je u Zagrebu otpočeo u 1830-im godinama te imao za cilj postizanje kulturne, nacionalne i jezične neovisnosti o njemačkom jeziku, kulturi i nacijama s njemačkog govornog područja. Od posebnog je interesa pritom konstitutivni period profesionalnog kazališta na hrvatskom jeziku u Zagrebu u 1840-im i 1850-im godinama, kulturne razmjene hrvatskog kazališta i kazališta na njemačkom jeziku, posebice pod vodstvom intendantata Heinricha Börnsteina, Rudolfa Stefana i Karla Rosenschöna. Posljednji dio rada bavi periodom kasnog neoabsolutizma te političkim i kulturnim transformacijama koje su omogućile osamostaljivanje profesionalnog hrvatskog kazališta i protjerivanje kazališta na njemačkom jeziku iz Zagreba u prosincu 1860. godine.

Gljučne riječi: Kazalište, publika, kulturni identitet, nacionalni identitet, jezični identitet, kazališni identitet, procesi kulturnih razmjena, kulturne asimilacije, kulturne ekskluzija, kazališni profesionalizam

Dana 4. listopada 1834., na dan proslave imendana Franje I., na Markovom trgu u Zagrebu svečano je otvorena prva profesionalna i isključivo u kazališne svrhe podignuta kazališna zgrada. Sve do otvorenja novoizgrađenog Hrvatskoga narodnog kazališta 1895. godine varoški teatar – kako je Gornjogradsko ili Stankovićevo kazalište nazivano u narodu – bio je središnja zagrebačka kulturna institucija i jedina poluga šireg kulturnog obrazovanja u to vrijeme još većinski nepismenog hrvatskog stanovništva. Za razliku od ekskluzivnog karaktera koje su imale predstave u Vojkovićevoj i Kulmerovoj palači, a djelomice još i u Amadéovom kazalištu,¹ Gornjogradsko je kazalište svoja vrata otvorilo svakom pojedincu sposobnom platiti ulazninu. Ovakvu široku potrošačku usmjerenost ograničila je međutim jezična određenost. Gornjogradsko je kazalište, naime, od svog otvorenja 1834. pa sve do pred kraj godine 1860. u rukama njemačkih putujućih družina. Nepostojanje domaćega glumačkog ansambla, novije domaće dramske književnosti, ali i društvena, politička i gospodarska topografija Kraljevine Hrvatske, njezin potlačen položaj na razmeđu austrijskih i mađarskih presizanja te sama struktura zagrebačkoga

---

¹ Nikola Batušić zastupa stajalište da kazališnim priredbama u Vojkovićevoj, Kulmerovoj i Amadeovoj palači, premda one nisu bile strogo ekskluzivne, ipak nije prisustvovala građanska publika. Vidi: Nikola Batušić, »Uloga njemačkoga kazališta u Zagrebu u hrvatskom kulturnom životu od 1840. do 1860«, *Rad JAZU*, knjiga 353 (1968.), Zagreb, str. 395-582. Vidi i: Pavao Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, *Hrvatsko narodno kazalište 1894-1969*. Enciklopedijsko izdanje, prir. Pavao Cindrić, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1969., str. 26-85., ovdje str. 30-31.; Gjuro Szabo, »Gdje se sve u Zagrebu igrao teatar«, *Kazališni alamanah*, 1937., str. 22-31.

stanovništva osnovni su elementi koji su u Zagrebu u trajanju od osamdeset godina omogućili udomaćivanje i uspjeh njemačkih kazališnih družina. Od trenutka kada je car Josip II. 1776. godine glumcima dodijelio pravo na slobodnu glumačku djelatnost (njem. Schauspielerfreiheit) upravo je kazalište na njemačkom jeziku postalo reprezentativnim nositeljem i svojevrsnim rasadnikom kulture njemačkog govornog područja koju su nebrojene glumačke putujuće družine u nedostatku stalnih kazališta prenosile diljem Habsburške Monarhije.

Udomaćivanju kazališta na njemačkom jeziku u zagrebačkom kulturnom krugu pritom nije doprinio tek velik broj trgovaca, obrtnika, činovnika i pripadnika vojne posade koji su porijeklo vukli s njemačkoga govornog područja, već i jezično-kulturni identitet viših hrvatskih slojeva. U prvoj polovici 19. stoljeća njemački je jezik u Zagrebu, kako piše Antun Barac, »jezik građanskog društva, većeg dijela inteligencije i obrazovnijih žena«. ² Premda je Zagreb od svojih početaka bio vrlo šaren, a cijele njegove ulice naseljene Talijanima, Nijemcima i Mađarima, ³ tek je njemački uspio postati jezikom kulture i simbolom društvenog statusa s jedne, ali i jezikom trgovine i gospodarstva s druge strane. ⁴ Pokretanje prvog

---

² Antun Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, Knjiga 1., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1969., str. 23.

³ Usp. isto, str. 22.

⁴ Wolfgang Kessler o statusu njemačkog jezika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u prvoj polovici 19. stoljeća piše: »Die deutsche Sprache setzte sich wegen der mit ihrem Gebrauch verbundenen gesellschaftlichen Reputation und wegen ihres steigenden Verkehrswertes immer mehr durch. Sie wurde in steigendem Ausmasse die Konversationssprache der Intelligenz, Sprache von Handel und Wirtschaft, des bon ton und der Lektüre. Kroatisch blieb die Sprache des Komitatsadels, des Teils der Handwerker- und Händlerschaft, die den ländlichen und kleinbürgerlichen Bedarf bedienten und der untersten Klasse des Staates.« Wolfgang Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slavonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1981., str. 11-12. (Usp. njemačkog jezika povezan je s reputacijom koju je uživao u društvu i statusom koji je zadobio kao jezik trgovine. Njemački je postao jezikom

njemačkog lista *Kroatischer Korespondent* pokazalo je kako je Zagreb već 1789. godine imao dovoljno interesenata za njemačke novine. Isto je potvrdio i polutjednik *Luna* koji redovito izlazi od 1826. godine. Godine 1818., pak, profesor Zagrebačke akademije i cenzor u Budimu Anton Nagy konstatira kako nije dobio na čitanje ni jedan rukopis na narodnom jeziku i kako je propao pokušaj pokretanja novina na narodnom jeziku jer se za njih nije pronašao ni jedan jedini pretplatnik.⁵ Sve do hrvatskog narodnog preporoda u drugoj polovici tridesetih godina obrazovaniji su hrvatski slojevi čitali strana djela, u prvome redu njemačka. »U Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu i Osijeku«, ističe Antun Barac, »bilo je knjižnica, gdje se brzo mogla dobiti svaka njemačka knjiga. Njihovi su vlasnici podržavali veze s većim njemačkim kulturnim središtima. Odatle su primali i novine i knjige, a odatle su dolazili i pogledi na umjetnost.«⁶ Analiza zagrebačke štampe u razdoblju od 1836. do 1842. godine pokazala je da su i u samom jeku hrvatskog narodnog preporoda pretplatnici njemačkih novina brojčano nadaleko nadmašili pretplatnike domaćih novina. Mjesečna naklada *Narodnih novina* u navedenom je razdoblju varirala između 460 i 227 primjeraka, dok su se njemačke novine štampale u 1100, čak 1250 primjeraka.⁷ U opisanom sociokulturnom okružju »zagrebački su Nijemci živjeli prosječnim kulturnim životom njemačke periferije. Za njih taj grad

---

inteligencije, jezikom trgovine i gospodarstva, bontona i književnosti. Hrvatski je ostao jezikom županijskog plemstva, jezikom onih obrtnika i trgovaca koji su opsluživali provincijske i malograđanske potrebe te jezikom najnižih društvenih klasa. Prevela D. W. K.)

⁵ Vidi: Helmut Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa – Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Österreichische Geschichte 1804-1914*. Ueberreuter, Wien, 1997., str. 189.

⁶ Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, str. 120.

⁷ Isto.

nije bio prijestolnica Hrvatske samostalne zemlje, s mnogim atributima države, već njemačko pokrajinsko mjesto«.⁸

Na oslikanoj zagrebačkoj društvenoj topografiji kazališna publika novootvorenog Gornjogradskog teatra sastojala se od domaće i strane aristokracije, upravnih činovnika, oficira i dobro stojećih građani koji su porijeklo vukli s njemačkog govornog područja. Usprkos jasnoj društvenoj, kulturnoj i ekonomskoj dominaciji njemačkog elementa, u Zagrebu su sredinom tridesetih godina 19. stoljeća postali neporecivi prvi znakovi društvene krize koji su reprezentativni izraz zadobili upravo u instituciji

---

⁸ Isto, str. 22-23. Kulturna i gospodarska dominacija njemačkog elementa u Zagrebu u prvoj polovici 19. stoljeća zaokupljala je pera brojnih hrvatskih književnika. Među njima se posebice ističu Antun Nemčić i Miijo Krešić. U *Putositnicama* (1845.) – Nemčićevim putnim memoarima – čitamo: »Jošte je jedno što prekuhati ne mogu. Da koji inostranac u Zagreb dođe, pa razgleda napise vrh dućana i cimere zanatlija, to bi prije mislio, da se u kakovom njemačkom gradu nalazi, negoli u stolnoj varoši Hrvatske. Kad će jedanput jezik ilirski iz potištenosti svoje uskrsnuti!« (Antun Nemčić, »Putositnice«, u *Izabrana djela*, prir. Marin Franičević, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 34, Matica hrvatska – Zora, Zagreb, 1965., str. 31-269, ovdje str. 57. Mijo Krešić, urednik časopisa *Naše gore list*, u svojoj *Autobiografiji* piše: »U ono doba su trgovci bili sve sami tudjinci i veliki neprijatelji narodne stvari. Hrvatski nisu znali niti im je bilo nužno znati, pošto je sve njemački trgovalo osim onih prometnika, koji su turskom robom, slaninom itd. stvarima za seljake pazarili. U modnim trgovinama bijahu kasnije, neka vrst aristokrata, njemački tobože ugledjeni mladići, jer imadjahu posla sa najjivišimi staleži, hrvatskim Boljarstvom, koje je u ono doba svekoliko obitavalo u Zagrebu u svojim dvorovima. Poznato je, da se je našem narodu otudjio veći dio plemstva. Već kraljica Marija Terezija je znala, da će njezine centralističke i njemačke težnje laglje za rukom poći, ako centralizuje i ponjemči plemstvo, zato ga je k sebi pozivala, s njemačkim ga plemstvom upoznavala, svakakve mu zabave priredjivala dvorske mu časti i odlike podjeljivala, te ženila naše u ugarske plemiće s njemačkim ili već ponjemčenim Česima plemićima i plemkinjama. Tako je kod nas do toga došlo, da se je držalo otmjenim i naobraženim samo onoga, koji je govorio njemački, koji se je odievao tudjinskim odielom, navikao tudjim običajem.« Citirano prema: Velimir Deželčić, *Iz njemačkoga Zagreba. Prinosa kulturnoj povijesti Hrvata*, Antun Scholz, Zagreb, 1901., str. 39-40.

kazališta. U to se vrijeme iz redova tek nastajućeg hrvatskog građanstva izdigla nova generacija hrvatskih intelektualaca koji su se nakon inozemnih, u prvom redu bečkih studentskih boravaka, u Zagreb vratili s programom sveobuhvatnog nacionalnog i kulturnog prosvjećivanja.⁹ Mlade preporoditelje, a uskoro nositelje ilirskog pokreta, na borbu za narodni jezik i kulturu međutim nije potakao strah od sveprisutne »njemštine« već otpor prijetećoj mađarizaciji.¹⁰ Ljudevit Gaj koji je postao simbolom novonastajućeg intelektualnog građanstva te stvarateljem novijega hrvatskog kulturnog identiteta,¹¹ 6. siječnja 1835. pokrenuo je *Novine horvatzke*,

---

⁹ »Tridesetih godina umnaža se broj pučana s višim obrazovanjem, a istovremeno i broj malih plemića koji su morali živjeti od intelektualnih zvanja« (Antun Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*, str. 40). Zagrebačka akademska omladina ne školuje se više isključivo na stranim sveučilištima već i na zagrebačkoj pravnoj akademiji koja je u 1830. godini zabilježila iznimni porast studenata građanskog podrijetla: studenti građanskog podrijetla činili su 1830. godine 62 %, plemstvo tek 6 %, a seljaštvo čak 26 % ukupnog broja studenata. Vidi: Helmut Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa*, str. 197.

¹⁰ Zanimljivo je primijetiti da budući nositelji hrvatskog narodnog i kulturnog preporoda – i sami odrasli, odgajani i obrazovani na austrijskim društvenim i obrazovnim tekovinama – »njemačko« smatraju dijelom »vlastitog«, dok »mađarsko« od samog početka odbijaju kao »tuđe«.

¹¹ Zanimljivo je istaknuti da se period tridesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća kao vrijeme izrazitog razvoja hrvatskog građanskog društva, vremenski podudara s razvojnim tokovima građanstva u Habsburškoj Monarhiji. O tome – imajući u vidu prije svega austrijsko građanstvo – Waltrud Heindl zaključuje: »In der bürgerlich-sozialen Entwicklung der österreichischen Monarchie dominierte ohne Zweifel das kulturelle Element. Da im Raum des Habsburger Reiches der gesellschaftliche Aufstieg durch Besitz wegen des Mangels an Kapital ungleich schwieriger war als der durch Bildung, war im Prozess der bürgerlichen Emanzipation der Aufstieg in das Bürgertum über die Ausbildung an Gymnasium, Universität und Militärakademie [...] der Weg der am meisten und häufigsten beschritten wurde. [...] Die Bildung und die Demonstration von Bildung, die Herausbildung und das Zeigen von kulturellen Traditionen bzw. Konventionen war für die sich formierende bürgerliche Gesellschaft von entscheidender Bedeutung.« Waltraud Heindl, »Die feinen Unterschiede«. Bürgerliche Entwicklung und gesellschaftli-

preteču *Narodnih novina*, ujedno i prvi zagrebački list na hrvatskom jeziku. Godine 1838. preporoditelji su utemeljili Ilirsku čitaonicu, a 1840. u Zagreb doveli prvo profesionalno domaće kazalište koje će pod nazivom Domorodno teatralno društvo u periodu od osamnaest mjeseci izvesti dvjestotinjak predstava na štokavskom narječju, od toga pedeset premijera. No već prije dolaska Domorodačke družine, u njemačkom se kazalištu osjećalo brojčano opadanje publike. Za razliku od velikog interesa koji je javnost pokazala za kazalište u prvim mjesecima nakon otvorenja nove kazališne zgrade na Markovu trgu,¹² samo nekoliko mjeseci kasnije počinje znatno opadati broj domaće publike. U krugu hrvatskoga građanstva i nižeg plemstva – dva krucijalna sloja kod kojih su preporoditeljske ideje, buđenje nacionalne samosvijesti i kulturnog identiteta uhvatili najdublji

---

che Form(at)ierung in Österreich (1770-1870)«, *Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*, prir. Wolfgang Müller-Funk, Peter Plener, Clemens Ruthner, A. Franck Verlag, Tübingen/Basel, 2002., str. 50-62, ovdje str. 50. (U razvoju građanske klase u austrijskoj je monarhiji krucijalna uloga nesumnjivo pripala kulturi. Budući da je na prostoru Habsburškog Carstva društveni uspon daleko lakše uspijevao uz pomoć obrazovanja – jer je kapitala uvijek manjkalo – uspon u građanski stalež se najčešće ostvarivao na temelju gimnazijske i sveučilišne naobrazbe ili vojne akademije. [...] Naobrazba i demonstracija naobrazbe, kreiranje i demonstriranje kulturnih tradicija i konvencija preuzeli su presudnu ulogu u formiranju građanske klase. Prevela D. W. K.)¹² O djelovanju, repertoaru i estetskim posebnostima njemačkog kazališta u Zagrebu pisali su: Blanka Breyer, »Das deutsche Theater in Zagreb 1780-1840« [disertacija], Filozofski fakultet, Zagreb, 1938.; Nikola Andrić, »Spomen-knjiga Hrvatskog zemaljskog kazališta pri otvranju nove kazališne zgrade«, *Narodne novine*, Zagreb, 1895.; Milan Ogrizović, *Pedeset godina Hrvatskoga kazališta: (1860-1910)*, Uprava kr. hrv. zem. kazališta u Zagrebu, Zagreb, 1910.; Pavao Cindrić, *Trnovit put do samostalnosti*; Nikola Batušić, »Uloga njemačkoga kazališta u Zagrebu«; Nikola Batušić: *Die Geschichte des deutschsprachigen Theaters in Kroatien* [manuskript], Austrijska akademija znanosti, Beč (objavljivanje planirano 2015.-2016.).

korijen – sve je izrazitiji gubitak interesa za njemačko kazalište.¹³ Da je udio hrvatske publike u gradu koji je tada brojio jedva deset tisuća stanovnika već 1835. godine bio značajan faktor za opstanak njemačkih družina, pokazuju i strategije koje su njemački kazališni direktori primjenjivali ne bi li u kazalište privukli i hrvatske patriote. »U poslovnoj spekulaciji njemački redatelji i talentirani glumci«¹⁴ na čelu s austrijskim glumcem češkog podrijetla Josephom Schweigertom pisali su komade s temom iz hrvatske prošlosti u koje su umetali narodne napjeve i kola, a kao vrhunac patriotskih težnji i pjevanje budnica i davorija.¹⁵ Za razliku od notorne činjenice da su Gajeve i Vukotinovićeve budnice najjači odjek doživjele možda upravo u okviru kazališne izvedbe, slabije je poznata molba za utemeljenjem »narodnog ilirskog kazališta« koju je Joseph Schweigert 27. listopada 1835. podnio generalnoj skupštini zagrebačke županije, moleći

---

¹³ Vidi: Breyer, *Das deutsche Theater in Zagreb 1780-1840*, str. 74.; Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, str. 39. i dalje.

¹⁴ Ogrizović, *Pedeset godina Hrvatskoga kazališta*, str. VII.

¹⁵ Dana 7. veljače 1835. u Daniczi Horvatzkoj, Slavonszkoj y Dalmatinzkoj tiskana je Gajeva budnica *Horvatov Szloga i Zjedinenye* uz najavu: »Narodna ova popevka bude danas na vecher vu ovdeshnyem kr. varaskom Kazalischu vu domorodnom pod br. 4. Danicze obznanyenom igrokazu zapevana y podelyena«. Vidi: *Danicza Horvatzka, Slavonszka y Dalmatinzka*, 7. veljače 1835., str. 17-18. Za vrijeme reprize Schweigertovog igrokaza *Die Magdalenen-Grotte bei Ogulin* (izvedba 10. travnja 1835.) uz Gajevu je budnicu pjevana i Vukotinovićeva davorija *Nek se hrusti šaka mala*. Za vrijeme izvedbe Schweigertove historijske igre *Das schwarze Kreuz auf der Burg Medvedgrad* (izvedba 22. listopada 1835.) pjevao je glumac Franz Leser »u nazočnosti puka kakti narodni pjevač polag starinskoga ilirskoga napjeva«, s guslama, uz muziku Dragutina Turanyija, Gajevu pjesmu *Tužno pjeva vitez u planini*, a onda je narod, »svečano združen i sjedinjen u velikom saboru s narodnim vojaci (sterelci i kosenci) protiv domovine neprijatelju otpjevao *Doletješe ptice kukavice i Hajde braćo, hajd junaci* – prvi hrvatski dvo-pjev na zagrebačkoj pozornici« (Pavao Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, str. 45). Simptomatično je da je navedeni igrokaz Schweigert posvetio Ljudevitu Gaju želeći i tim činom povećati zanimanje hrvatske javnosti za kazalište na njemačkom jeziku.

je da se za ovu stvar zauzme kod samoga cara. Molbu su gradski oci odbili iz formalnih razloga, zaključivši da se »molbi molitelja ne može udovoljiti jer je izražena jezikom niti dvorskim niti narodnim« pa je »više prikladno da se odbije nego li da se preporuči na više mjesto«. ¹⁶

Schweigertov neuspjeli pokušaj da već 1835. osnuje narodno kazalište ostvaren je na inicijativu nositelja hrvatskog narodnog preporoda pet godina kasnije u vrijeme kazališne direkcije Nijemca Heinricha Börnsteina. Poznato je da ideja o utemeljenju narodnog kazališta nije potekla od Börnsteina te da je Börnsteinov presudni članak »O utemeljenju ilirskog narodnog kazališta«, objavljen 16. studenoga 1839. u *Danici Ilirskoj*, rezultat Demetrovih i Gajevih nastojanja. ¹⁷ Ohrabrena Börnsteinovim člankom i »pedagoško-umjetničkim pokroviteljstvom«, Ilirska je čitaonica na vlastiti trošak dopremila i angažirala novosadsko Leteće diletantsko pozorište. Prva izvedba navedene srpske kazališne skupine, koja je u

---

¹⁶ Tekst Schweigertove molbe glasi: »Slavna skupštino! Domovinski cilj podizanja narodnoga ilirskoga kazališta koji zahtijeva pažnju svakog sina Domovine i zaštitu što je treba pružiti svim domovinskim djelatnostima. Zato, i zbog ostvarenja prije spomenutog cilja, ja dolje potpisani na poticaj mnogih rodoljuba došao sam zamoliti, na koljenima i ponizno, Njegovo Posvećeno Veličanstvo za premilostivu potvrdu takve domovinske ustanove i sastavio sam ovdje priloženu molbu; preponizno molim Slavnu skupštinu koja se već za tolike narodne ideje zauzela: da se udostoji premilostivo poduprijeti priloženu molbu kod njegova posvećenog Veličanstva. U najdubljem poštovanju ostajem Slaven skupštine preponizni podanik Joseph Schweigert član Zagrebačkog kazališta.« Citirano prema: Pavao Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, str. 46.

¹⁷ O tome najbolje svjedoči sam Börnstein koji u svojim memoarima navodi: »Die nationalen Enthusiasten drängten sich an mich heran, mit allen möglichen und unmöglichen Plänen und Projekten, chimärischen Wünschen und Hoffnungen, die aber alle in dem einen Punkte gipfelten, ich solle ihnen eine kroatische National-Bühne schaffen [...]« Heinrich Börnstein, *Fünfundsiebzig Jahre in der Alten und Neuen Welt. Memoiren eines Unbedeutenden*. Otto Wigang, Leipzig, 1884., str. 272. (Nacionalni entuzijasti su navaljivali na mene sa svim mogućim i nemogućim planovima i projektima, himerskim željama i nadama koje su sve kulminirale u jednoj točki: da im ja stvorim hrvatsko nacionalno kazalište [...] Prevela D. W. K.)

Zagrebu nastupala pod nazivom Domorodnog teatralnog društva – *Juran i Sofija*, 10. lipnja 1840. – u hrvatskoj se teatrologiji smatra rođendanom novijega hrvatskog kazališnog profesionalizma (i prvom profesionalnom predstavom na štokavskom narječju). Unatoč lošem scenskom govoru i nedostatnim glumačkim ostvarajima,¹⁸ predstave Domorodnog teatralnog društva bile su prave uspješnice te su sve do konca 1840. godine punile kazalište, postale ozbiljnim konkurentom njemačkog kazališta, oduzele

---

¹⁸ Albert Ferić ostavio je u svojim »Kazališnim uspomename«, objavljenima u *Viencu*, nimalo laskavo, no ipak vrlo zorno svjedočanstvo o scenskim mogućnostima Domorodnog teatralnog društva. Ferićev je članak nadalje važan izvor koji svjedoči o politizaciji narodnog kazališta, o semiotici kazališne recepcije u kojoj politička funkcija kazališta odnosi prevlast nad umjetničkom. Već samim činom konstituiranja i kontinuiranim djelovanjem kazališta na hrvatskome jeziku potvrđeno je postojanje individualnog hrvatskog kulturnog i jezičnog identiteta – riječ je o dva elementa koji će odigrati presudnu ulogu u konstruiranju moderne nacije u 19. stoljeću. Na pozadini nacionalističkih strujanja i težnja umjetnička neodređenost prvog hrvatskog glumišta bila je minorna pojava. O izvedbenim kvalitetama Domorodnog teatralnog društva Ferić piše: »Ako li je isto moglo biti kadro, da omrazi ili čak uguši svako zanimanje občinstva za hrvatsko kazalište, to je, čini mi se, Bog to društvo napose u tu svrhu stvorio. Najsnosniji bijahu junak i junakinja (glumili se ponajviše junački igrokazi). Opažalo se, da imadu bar pojma o tom, kako valja stupiti na pozorište. Ali junak se derao i lamatao toli bijesno, kano da hoće da prevali sve kulise i podere sve koritne, sve jednako, glumio on Kraljevića Marka, Miloša Oblića ili Persiota, a junakinja, gospoja ili gospodjica od najmanje pol stoljeća, kojoj prvi zubi još nisu bili ni porasli, mijukala je sve jednako kao carica Milica ili Griselda. Ostali su se povadjali naravno za prvaci. No gle čuda! Kazalište bilo je vazda dubkom puno, kad se je glumilo hrvatski. Omladina pleskala je biesno – izazivala glumce i glumice, kad su najsmiešnji bili, te povladjivala i dokazivala svoje odobravanje s 'Pravo! Krasno i prekrasno', toli glasno, da je samo zdravom grlu i čitavim plućima junačkog glumca za rukom poči moglo, da nadviče te oduševljene dokaze odobravanja. Odličnije občinstvo gledalo je i slušalo te kazališne sablazni zapanjeno i prestravljeno. Nedao Bog da je kome na um palo, da psiče ili žviždi, nebi bio imao čitavo nijedno rebro, – jer je sveukupna omladina bila jednodušno pripravna, da osveti s mjesta i to najokrutnije svaku uvredu, nanesenu narodnomu čuvstvu!« (Albert Ferich, »Kazališne uspomene«, *Vienac* 50 [1884.], str. 802-803).

mu poziciju kulturnog monopola te ga prvi put prisilile da dijeli kazališnu kuću s konkurentskom kazališnom družinom. Neupitni vrhunac javnog interesa koji je ujedno bio i izraz potvrde hrvatskoga kulturnog i jezičnog identiteta, bila je prva predstava Domorodnog teatralnog društva, već spomenuta izvedba Kukuljevićeva povijesnog igrokaza *Juran i Sofija* održana 10. lipnja 1840. godine. Za njenu je praizvedbu u Gornjogradskom kazalištu, koje je moglo primiti 750-800 posjetitelja, prodan rekordan broj od 976 ulaznica. Da su predstave Domorodnog teatralnog društva i dugo nakon praizvedbe Börnsteinu donosile dobit,¹⁹ opet svjedoči Ferić koji u »Kazališnim uspomenama« objavljenima u *Vijencu* 1884. godine piše kako je njemački kazališni direktor »tro dlan o dlan i uvjeravao svakoga, koji bi ga htio da sluša: kad ovdje ne bi bili ti Tatari, zaboga, ja ne bih mogao platiti svoje lupeže«.²⁰

---

¹⁹ Prema ugovoru sklopljenom između Börnsteina i Novosađana, Börnstein je od zarade na hrvatskim predstavama dobivao polovicu. Vidi: Cindrić, »Trnovit put od samostalnosti«, str. 57.

²⁰ »Wenn die Tataren nicht da wären, bei Gott, ich könnte meine Lumpen nicht zahlen.« Citirano prema: Albert Ferich, »Kazališne uspomene«, *Vienac* 50 (1884.), str. 802-803. Börnsteinov stav kulturne superiornosti, podjele na civilizirani zapad i barbarski istok neprikriveno dolazi do izražaja i u Börnsteinovim memoarima u kojima autor opisuje dolazak novosadskih glumaca sljedećim riječima: »Da wurde mir mitgetheilt, dass sich irgendwo in Serbien, ich glaube es war in Nisch oder Belgrad, eine illyrische Schauspielergesellschaft herumtreibe, die aber in jenen barbarischen Gegenden nur wenig oder gar kein Publikum für das Drama, daher auch keine Existenzmittel aufreiben könne und gern bereit sein würde, die Wanderung nach dem civilisirten und theaterlustigen Agram anzutreten. Patriotische Fönner, die die Kosten der Übersiedelung auf sich nahmen, fanden sich schnell und ich liess die illyrische Gesellschaft kommen. Sie traf endlich ein, – eine Bande mit einem Aussehen wie Carl Moor's Studenten, als er sie in den böhmischen Wäldern zu einem Räuberbataillon organisierte; – es waren durchwegs hübsche junge Männer in den barocksten slavischen Nationalcostümen, meistens verdorbene Studenten der Theologie oder Jurisprudenz, die diese Art des Verhungerns jeder andern vorgezogen hatten.« Heinrich, Börnstein, *Fünfundsiebzig Jahre in der Alten und der Neuen Welt*, str. 272-273. (Tom prilikom pričali su mi [ilirci]

Početni uspjeh domaćih predstava nažalost nije potrajao. Već od veljače 1841. Ilirska je čitaonica učestalo apelirala na rodoljube da se pretplate na hrvatske predstave.²¹ Razloge jenjavajućeg interesa za domaće predstave potrebno je tražiti u slabim glumačkim mogućnostima novosadskih glumaca te brojnim reprizama koje malo zagrebačko općinstvo nije moglo popuniti, dokazavši još jednom kako grad od deset tisuća stanovnika teško može uzdržavati kazalište pa bilo ono i na narodnom jeziku.²²

Nakon odlaska Domorodnog teatralnog društva, u zagrebačkom je kulturnom životu sve do praizvedbe *Ljubavi i zlobe* 28. ožujka 1846. godine monopolski položaj iznova pripao kazalištu na njemačkom jeziku. U nedostatku profesionalnoga hrvatskog kazališnog osoblja i materijalnih sredstava, prva hrvatska opera inscenirana je uz pomoć njemačkog direktora Karla Rosenschöna, redatelja Hörensteina, dirigenta Angela i scenografa Steinera.²³ Ogroman uspjeh prve hrvatske opere – koja se pred rasprodanim gledalištem davala pet puta uzastopce – kao i snažno nacionalno raspoloženje potaknuli su direktora Rosenschöna da angažira

---

da se negdje u Srbiji, mislim da je to bilo u Nišu ili Beogradu, naokolo vrze nekakva ilirska kazališna družina koja u tom divljem ambijentu nailazi samo na vrlo malo, odnosno nimalo publike koja bi imala smisla za drame. Uslijed toga ta kazališna družina jedva da se može prehraniti. Zbog pomanjkanja svake mogućnosti uzdržavanja, trupa bi bila voljna doći u civilizirani i za kazališnu umjetnost zainteresirani Zagreb. Ubrzo su se pronašli rodoljubi i dobrotvori koji su preuzeli na sebe troškove puta, i ja sam dopustio da ta ilirska družina dođe... Napokon su stigli – rulja koja je nalikovala na studente Karla Moora kad ih je po češkim šumama novačio u razbojnički bataljun; – svi odreda bili su lijepi i sasiti momci u baroknim slavenskim narodnim nošnjama, uglavnom propali studenti teologije i prava koji su glumački način života i gladovanja pretpostavljali svakom drugom« (preveo Pavao Cindrić u »Trnovit put do samostalnosti«, str. 56).

²¹ Vidi: Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, str. 57.

²² O materijalnim teškoćama kazališta uvjetovanima malobrojnošću kazališne publike i gradskog stanovništva piše Slavko Batušić u: »24. 11. 1860.«, *Hrvatsko narodno kazalište. Zbornik o stogodišnjici 1860-1960*, prir. Duško Roksandić, Slavko Batušić, Naprijed, Zagreb, 1960., str. 93-101.

²³ Vidi: Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, str. 70-71.

malobrojne, ali kvalitetne hrvatske glumce među kojima se nalaze i braća Freudenreich.²⁴ Na Rosenschönovom su se repertoaru tako od 29. travnja 1847. uz njemačke nalazile i hrvatske predstave, koje su izvođene uz pomoć njemačkih glumaca. Period Rosenschönove umjetničke direkcije od posebnog je značaja za povijest zagrebačkog kazališta. S jedne strane Rosenschönova je skupina imala presudan utjecaj na razvoj glumačke fizionomije kasnijih nosilaca hrvatskog kazališta. S druge je strane u vrijeme Rosenschönove uprave, kako ističe Nikola Batušić, »započeto je najplodnije razdoblje klasičnih njemačkih drama što je ikada zabilježeno u povijesti zagrebačkog njemačkog kazališta.«²⁵

Ponovno zaživljavanje kazališta na hrvatskom jeziku pod palicom Karla Rosenschöna, ohrabrilo je Dimitriju Demetra da početkom lipnja 1847. osnuje Društvo zagrebačkih kazališnih dobrovoljaca. Postavši protutežom kazalištu na njemačkom jeziku, Demetrova je družina za cilj postavila rasprostrirati čisti narodni jezik, buditi ljubav prema domovini i svemu što je narodno, slavensko, buditi štovanje prema umjetnosti i plemenitom osjećaju, buditi narodni ponos, nuditi ugodnu naučnu zabavu domorodnom općinstvu te naposljetku položiti temelj za osnivanje stalnog narodnog kazališta.²⁶

Djelovanje zagrebačkih dobrovoljaca od iznimne je važnosti tim više što u periodu od ožujka 1848. pa do travnja 1850. ne postoje podaci o djelovanju njemačkog kazališta u Zagrebu pa se smatra da ga u to

---

²⁴ Vidi: Andrić, »Spomen-knjiga«, str. 25; Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, str. 71.

²⁵ Nikola Batušić, »Uloga njemačkoga kazališta u Zagrebu«, str. 431. Rosenschön je organizirao prvo gostovanje jednog od najčuvenijih glumaca bečkog Burgtheatera Ludwiga Löwea. Nakon Löwea Rosenschön je zagrebačkoj publici predstavio sestre Callismo – prvakinje u vodviljskim predstavama u bečkom kazalištu Theater an der Wien – te naposljetku i glumca Fürsta iz Rige koji je kao nositelj glavnih uloga postao osnovnim stupom u realizaciji Rosenschönovog višemjesečnog klasičnog repertoara.

²⁶ Andrić, »Spomen-knjiga«, str. 27-28.

revolucionarno i postrevolucionarno doba nije ni bilo, čime je Demetrova dobrovoljačka družina u navedenom periodu postala »jedini[m] nosio[em] kazališn[e] aktivnosti«. ²⁷ Posebno je značajno da je već 1847. godine – dakle još za Rosenschönove direkcije – Demeter sustavno radio na tome da poveća brojnost i sastav hrvatske kazališne publike te je nedjeljom uz snižene cijene nudio predstave za publiku građanskog i nižeg sloja. ²⁸ Unatoč Demetrovim nastojanjima da odgoji i senzibilizira zagrebačku publiku za domaće predstave i domaću kazališnu umjetnost, dobrovoljačke su predstave tek 1849. godine počele bilježiti prve uspjehe. U prve dvije godine svog postojanja zagrebački su dobrovoljci zbog malog ansambla, nedostatnog repertoara i loše glume igrali pred praznim gledalištem. ²⁹ Društveno-kulturnu klimu onovremenog Zagreba te strukturu njegovih kulturnih konzumenata u tom je razdoblju slikovito opisao Adolfo Veber Tkalčić u člancima objavljenima u *Danici* 1848. godine. Uzimajući na zub nehaj naroda spram hrvatskih predstava, Veber Tkalčić u nizu kazališnih kronika ogorčeno konstatira kako Nijemci i dalje predstavljaju najbrojniji dio zagrebačke publike. ³⁰ Da je nezainteresiranost za hrvatsku kulturu i kazalište 1848. bila uvjetovana prvenstveno političkim i revolucionarnim previranjima, ipak dokazuje već 1849. godina u kojoj su zagrebački kazališni dobrovoljci povećanjem broja članova (preko osamdeset!), poboljšanjem repertoara i kvalitete glumačke izvedbe stvorili jezgru domaće publike koja je od te godine redovito posjećivala hrvatske izvedbe. ³¹ U isto su vrijeme nepovoljne financijske prilike i osujećen kontinuitet njemačkih predstava, prouzročeni revolucionarnim previranjima, nagnali

---

²⁷ Batušić, »Uloga njemačkoga kazališta«, str. 486.

²⁸ Vidi Demetrov članak u *Danici* od 15. svibnja 1847.

²⁹ Vidi: Batušić, »Uloga njemačkoga kazališta«, str. 488.

³⁰ Vidi: Adolfo Veber-Tkalčević, *Danica Hrvatska, Slavonska i Dalmatinska*, 1848., br. 11-16.

³¹ Vidi: *Narodne novine* od 14. prosinca 1849., 21. studenoga 1849., Batušić, »Uloga njemačkoga kazališta«, str. 488. i dalje.

Kristofora Stankovića da nerentabilnu kazališnu zgradu ponudi na otkup gradu. Otkup kazališne zgrade u predvečerje uvođenja neoapsolutizma³² postao je jednim od posljednjih strateških pokušaja obrane hrvatskog kulturnog identiteta i nacionalnih posebnosti od političkog, kulturnog i društvenog ujednačavanja koje će obilježiti razdoblje neoapsolutizma.³³ Premda je time kazalište postalo narodnim vlasništvom, ono nije bilo narodno. Upravo su se na njegovoj pozornici u narednih desetak godina vodile stvarne i simbolične drame »vlastitog« i »tuđeg«, »podređenog« i »nadređenog« te zrcalile mijene u odnosu narodne podređenosti spram apsolutističke hegemonije monarhijskog centra.

Nedostatak profesionalnih glumaca, dramskih prijevoda i izvorne domaće drame, a vjerojatno i apsolutističke nacionalne restrikcije, onemogućili su vladu da osnuje stalno hrvatsko glumište. Otkupom zgrade promijenio se njezin vlasnik, ali ne i kazališne prilike. Najviše što je vlada u postojećim uvjetima mogla učiniti bilo je da nađe njemačke principe spremne da uz njemačke povremeno daju i predstave na hrvatskom jeziku. Usprkos ugnjetavanju nacionalnih i ustavnih sloboda te uvođenju

---

³² Jelačićev narodni proglas o otkupu kazališta, objavljen 13. prosinca 1851., u cijelosti otisnut u Andrićevoj »Spomen-knjizi«, str. 28-29. Car Franjo Josip proglasio je 31. prosinca 1851. Silvestarski patent kojim su ukinuti oktroirani ustav i liberalno zakonodavstvo iz 1848. godine te otvoreno uveden neoapsolutizam.

³³ Josip Horvat u *Političkoj povijesti Hrvatske* piše kako je Jelačić sve do 1851. godine, vjerujući u mogućnost demokratskog uređenja Monarhije, sudjelovao na vladinim konferencijama na kojima se krojila politička sudbina Monarhije. Postavši svjestan svoje političke nemoći i centralističkog apsolutizma bečkog centra, Jelačić izjavljuje pred carem: »Veličanstvo, nema nijednog zadovoljnog čovjeka u državi. »Kao odgovor na propast demokratskog i federalnog uređenja Habsburške Monarhije nakon četrdesetosmaške revolucije, a osjećajući da će »hrvatstvo biti ugroženo od germanizacije«, Jelačić je svesrdno poticao ideju o utemeljenju nacionalnog kazališta kao simbola nacionalnog i kulturnog identiteta Hrvata, te posljednje utvrde pred silom nadolazećom jezične, političke i gospodarske unifikacije.« Usp.: Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Politička biblioteka, Zagreb, 1936., str. 212.

njemačkog jezika kao službenog jezika državnih tijela i gimnazijske nastave, upravo je razdoblje neoapsolutizma odigralo presudnu ulogu u konstituiranju profesionalnog hrvatskog glumišta u Zagrebu. Premda se o navedenom kazališnom periodu u starijoj hrvatskoj teatrologiji često pisalo kao o »crnim danima tuđinskog ugnjetavanja«,³⁴ a njemačko kazalište nazivalo »hrvatskim tijelom s tuđinskom dušom«,³⁵ od jeseni 1854. pa do jeseni 1858. neki od nosilaca budućega hrvatskog nacionalnog kazališta (primjerice Josip Freudenreich)³⁶ stvarali su svoju umjetničku fizionomiju upravo nastupajući na hrvatskom i njemačkom jeziku u društinama kazališnih direktora Rudolfa Stefana i Josepha Rödera.³⁷ Važno je naglasiti da prevlast kazališta na njemačkom jeziku sredinom pedesetih godina 19. stoljeća nije bila uvjetovana samo političkim prilikama i stegama već i odnosom zagrebačkoga općinstva spram hrvatskih predstava. U prosincu 1854. – samo nekoliko mjeseci nakon početka hrvatskih predstava pod vodstvom njemačkog direktora Rudolfa Stefana – *Luna* je opetovano izvještavala o lošoj posjećenosti hrvatskih predstava, čemu je uzrok bio prvenstveno nedostatna umjetnička kvaliteta.³⁸ Daleko oštrije od diplomatskog pristupa njemačkih novina, slabosti hrvatskih glumaca u isto su vrijeme isticale *Narodne novine* u kojima čitamo oštre istupe protiv

---

³⁴ Andrić, »Spomen-knjiga«, str. 31.

³⁵ Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, str. 73.

³⁶ O angažmanima hrvatskih glumaca u njemačkim kazališnim skupinama piše Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, str. 74.

³⁷ O tome iscrpno piše Nikola Batušić: »Uloga njemačkoga kazališta«.

³⁸ »Trotz der mehr mangelhaften Darstellung gab es doch nach dem ersten Akte Applaus und Hervorruf, wahrscheinlich um den Fleiss der angehenden Künstler zu belohnen. Das Haus war übrigens leer und wurde im Verlauf des Stückes immer leerer.« *Luna*, 9. prosinca 1854. (Usprkos lošoj izvedbi, glumci su nakon prvog čina ipak izazvani i nagrađeni aplauzom, vjerojatno da se nagradi njihova marljivost. No kuća je bila prazna te je u tijeku komada bivala sve praznijom. Prevela D. W. K.)

diletantizma hrvatskih glumaca i pretpostavljanja rodoljubnog motiva umjetničkoj kvaliteti izvedbe.³⁹

Interes za hrvatske predstave porastao je tek s pojavom Josipa Freudenreicha i priključivanjem hrvatskih glumaca njemačkom ansamblu Rudolfa Stefana u jesen 1855. godine. Postavši članom kazališta na njemačkom jeziku, hrvatski su glumci dobili mogućnost da izravnim sudjelovanjem u njemačkim izvedbama uče kazališni zanat unutar profesionalne kazališne organizacije. Poznato je da je Josip Freudenreich u nizu angažmana na njemačkim pozornicama Habsburške Monarhije tesao svoje glumačko i redateljsko umijeće. Njegovo istančano poznavanje kazališne publike, odmak od povijesne drame i stvaranje hrvatskoga pučkog igrokaza odigrali su odlučujuću ulogu u stvaranju hrvatske kazališne publike. Dok je renomirani kritičar *Lune* Franjo Staduar 1856. još uvijek pisao da zagrebačkom kazališnom publikom ponajviše dominiraju činovnici i oficiri s njemačkog govornog područja, a ponajmanje građanska publika,⁴⁰ period

---

³⁹ »Dva igrača i dvie akterice, pa k tomu svi početcnici, ne mogu kroz dulje vreme zadovoljiti. To se jučerašnjim predstavljanjem dokazalo. Kuća biaše prazna, jer je obćinstvu već dodijalo takvo kuburenje, a predstavljanje biaše ispod nule [...]«. *Narodne novine*, 7. prosinca 1854.

⁴⁰ Zanimljivo je da Staduar kao razlog nezainteresiranosti zagrebačkih građana za kazalište navodi poznavanje uglednih njemačkih pozornica i nezadovoljstvo građana repertoarnim profilom kazališta u kojem prevladavaju djela zabavljачko-komercijalnog žanra te loša izvedbena kvaliteta ne samo hrvatskih, nego i njemačkih predstava: »Das Agramer Theaterpublikum besteht meist aus Beamten und Offizieren – die Bürgerschaft, welche doch den meisten Nutzen vom Theater hat, da die Schauspieler ihre Gaggen hier verzehren, trägt zur Erhaltung des Theaters am wenigstens bei, da nun das Publikum, welches das Theater zumeist besucht, schon viele andere und auch bessere Theater gesehen, so ist es natürlich, dass dasselbe sehr kritisch und in seinen Forderungen sehr gross ist – und da der Theater-Direktor oft bei dem besten Willen nicht in der Lage ist, den Forderungen zu entsprechen, so ist es die natürliche Folge, dass theile darum, theile auch weil das Publikum immer eines und dasselbe ist, das Theater schwach besucht wird.« *Luna*, 9. kolovoza 1856. (Zagrebačku kazališnu publiku u najvećem broju sačinjavaju činovnici i oficiri. Građanstvo koje od kazališta ima najviše koristi s obzirom na

od praižvedbe *Graničara* 7. veljače 1857. pa do konca lipnja iste godine odigrao je presudnu ulogu u stvaranju hrvatskog kazališta i njegove publike, a domaća je riječ u tom razdoblju hrvatsko-njemačke koegzistencije uistinu postala ravnopravnim partnerom strane kazališne riječi.⁴¹ Njezin će kontinuirani razvoj, međutim, već početkom 1858. godine iznova biti prekinut »politički[m] faktor[om]«. ⁴² Beč, koji nakon konstitucije Dioničkog društva za osnivanje hrvatskog kazališta još uvijek nije potvrdio njegova pravila, nego ga je pred kraj 1859. godine službeno raspustio. Upravo je na ovom primjeru likvidiranja umjetničkog društva, čija je svrha njegovanje narodne kulture, jezika i obilježja, uočljiva snaga ideološkog ujednačavanja, brisanje narodne individualnosti te nametanje zajedničkih

---

to da glumci ovdje troše svoje gaže, ponajmanje pridonosi održavanju kazališta, a kako je publika koja najčešće posjećuje kazalište već vidjela mnoga druga i k tome bolja kazališta, kritična je i ima visoka očekivanja. Budući da kazališni direktor ni uz najbolju volju nije u mogućnosti ispuniti ta očekivanja prirodna je posljedica da je kazalište loše posjećeno, dijelom iz tog razloga, a dijelom i stoga što je uvijek riječ o jednoj te istoj publici. Prevela D. W. K.)

⁴¹ O porastu nacionalne samosvijesti i vjere u vlastiti kulturni identitet i njegove mogućnosti svjedoči i pokušaj Josipa Freudenreicha da nakon scenskog uspjeha *Graničara* preuzme hrvatsko kazalište pod vlastitu umjetničku i financijsku upravu te istovremeno utemelji i kazališnu školu u kojoj će se uz umjetnost glume učiti i narodni jezik. Vidi: Batušić, »Uloga njemačkoga kazališta«, str. 499.

⁴² »Već od samog početka profesionalnog teatra u Zagrebu, pa u doba četrdesetosmaškoga vrenja, zatim u deceniju apsolutizma, u prijelomnoj godini 1860. pa trajno i dalje, iz razdoblja u razdoblje, bio je politički faktor onaj koji se i pozitivno a još u većoj mjeri negativno upletao u razvojne tokove kazališnih zbivanja i često ih sudbonosno skretao pa i lomio.« Citiranoj Cindrićevoj tezi o utjecaju monarhijskog vrha na razvoj hrvatskog kazališta (»Trnovit put do samostalnosti«, str. 79) suprotna je teza Nikole Batušića prema kojoj za kasnu potvrdu hrvatskog kazališta nisu odgovorne političke već hrvatske kulturne prilike, odnosno višedesetljetni nedostatak domaćih glumaca, redatelja, dramskih pisaca, ali i publike. O tome Batušić iscrpno piše u studiji »Uloga njemačkoga kazališta«.

kulturnih struktura koje su pod navedenim okolnostima morale izazvati otpor hrvatskih kulturnih konzumenata.⁴³

Za razliku od 1856. godine, u kojoj su većinu kazališne publike još uvijek sačinjavali predstavnici njemačkog govornog područja, uspjeh hrvatske kazališne sezone 1857. godine znatno je povećao jezgru domaće publike, koja je zbog probuđene vjere u vlastiti kulturni identitet nakon ukidanja hrvatskih predstava 1859. godine sustavno bojkotirala posjet njemačkih predstava.⁴⁴ Ciljano uskraćivanje posjeta njemačkom kazalištu od strane domaće publike kulminiralo je 1860. godine. Poraz kod Solferina i gubitak Lombardije uzdrmao je snagu neoapsolutizma i primorao Franju Josipa na niz političkih i nacionalnih ustupaka. Narodni je jezik vraćen u javno poslovanje 26. lipnja 1860., a »bahovi husari« – austrijski činovnici koji u nepoznavanju hrvatskog jezika nisu mogli nastaviti obnašati dotadašnje dužnosti – primorani su napustiti Zagreb čime je njemačko kazalište izgubilo svoj posljednji potporanj u kazališnoj publici. Za početak kazališne

---

⁴³ U »Spomen-knjizi« Nikola Andrić piše kako je Bachovo ministarstvo dvije godine zavljučilo potvrditi pravila kazališnog dioničkog društva da bi ih 20. veljače 1856. konačno i odbilo u predloženom obliku. »Glavni je zahtjev ministarstva bio ovaj: Svrha društvena ne treba da bude osnivanje i uzdržavanje h r v a t s k o g a kazališta nego – z a g r e b a č k o g a! ... Da se dakle društvo svojim pravilima ne veže na njegovanje samo hrvatskoga jezika, nego i ostalih, a u prvom redu njemačkoga! – Dioničari se na ovaj zahtjev trgnu i odgovore ministarstvu da ta svrha ne bi odgovarala intencijama Jelačićeva programa, na kojemu se je osnivala sva njihova zaklada. [...] Otpisom se ministarskim od 29. siječnja 1859. raspušta dioničko društvo [...] Za to ministarstvo određuje, da se kazalište sasvim preuzme na teret zemlje [drugim riječima stavi pod direktan politički nadzor monarhijskog centra, nap. D. W. K.], a imetak raspuštenog dioničkog društva likvidira. Ali se ova ministarska odredba nije privela u život, nego je društvo umjelo s likvidiranjem zatezati sve do povratka ustavnosti, a onda se nije više držalo, da se naredbe pokojnog apsolutizma imaju izvršivati« (Andrić, »Spomen-knjiga«, str. 36). O istom piše i Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, str. 75.

⁴⁴ Već Luna od 1. ožujka 1858. piše o indolenciji kazališne publike te naznačuje kako njezinim uzrokom ovog puta nije umjetnička kvaliteta predstava već društveno-politički i nacionalni sukobi kasnog neoapsolutizma.

sezone 1860. značajna je pojava *Pozora* – opozicionog lista nacionalno orijentirane hrvatske inteligencije čiji oštri odgovori na neutralnu kulturnu politiku dnevnika *Agramer Zeitung* zorno svjedoče o ciljanom i sistematičnom razgraničavanju »vlastitog« i »tuđeg« koje će u kazalištu u vrijeme izdisanja neoapsolutizma dobiti jednu od svojih najzornijih potvrda upravo u činu protjerivanja njemačkih glumaca. Na jadikovke *Agramer Zeitunga* o indolenciji kazališne publike i danomice praznoj kazališnoj kući,⁴⁵ *Pozor* odgovara:

[...] to ne držimo za nikakvu nesreću, ako njemačke predstave ne bude nitko polazio. A onaj, koji bi imao nanjušit, zašto su ljudi toli nemarni za njemštinu koju no su još prije godinu danah toli strastno ljubili,

---

⁴⁵ »Seit dem Beginn der Saison war es bei der Vorstellung der Graničari (7. X. 1860.) das erstmal der Fall, dass das Parterre überfüllt war, die Logen blieben leer, dagegen wurde gestern (8. X.) vor leeren Bänken gespielt. Bei den Darstellungen in der Nationalsprache waren die Einnahmen so schwach, dass kaum die Tageskosten hereingebracht wurden, bei den Vorstellungen in der deutschen Sprache konnten jedoch auch diese nicht hereingebracht werden. Der so schwache Besuch des Theaters namentlich bei den deutschen Vorstellungen, ist um so auffallender, als die Gesellschaft im Ganzen gut ist, und das Publikum sonst bei dem Besuchen des Theaters fleissig war. Diese Indolenz ist nicht freiwillig und es wäre angezeigt, dass betreffende Orte dem Grunde derselben nachgespürt werde, da, wenn der schwache Besuch anhalten sollte, die Mitglieder alle Lust und Liebe zum spielen verlieren würden und dies überdies die baldige Auflösung des Theaters nach sich ziehen müsste« (*Agramer Zeitung*, 9. listopada 1860.). (Od početka sezone parter je prvi put bio prepun za vrijeme izvedbe *Graničara* [7. X. 1860.]. Lože su iste večeri ostale prazne. Za razliku od toga je jučer [8. X.] igrao pred praznim parterom. Dok prihodi od hrvatskih izvedbi jedva pokrivaju dnevne troškove, za vrijeme njemačkih izvedbi ni ti troškovi nisu namaknuti. Ovaj izrazito slab kazališni posjet – u prvom redu njemačkoga kazališta – utoliko je upadljiviji jer je družina kvalitetna i jer je općinstvo inače marljivo odlazilo u kazalište. Riječ je o indolenciji koja nije dobrovoljna te je vrijeme da odgovorne instance počnu tragati za njezinim uzrocima. U suprotnom, ako loš posjet i dalje potraje, članovi kazališta će izgubiti volju i želju za igrom što će morati dovesti do skorog zatvaranja kazališta. Prevela D. W. K.).

taj ne treba osobito finoga nosa, jer može lahko osjetiti, da stvari sada sasvim drugačije mirišu, nego što su prije nekoga vremena. Mi uvjeravamo g. izvjestitelja Agramer Zeitunga, da će njemačke predstave biti prazne, doklegod ovaj duh vlada, koji je zavladao; a zato niti treba posebnih naporah, nit će se to dokinuti ikakvim sredstvom, pa ni bezplatnim dieljenjem ulaznicah.⁴⁶

Želja za odvajanjem vlastitog i tuđeg, za pravom na nacionalno i političko samoodređenje postala je u jesen 1860. u Zagrebu vidljiva na svim područjima javnog života. Tražeći povod i način kako da iskale prezir prema simbolima vlasti, učenici i studenti pronosili su gradom Šenoine stihove:⁴⁷

*Vi tudjinci donijeste nam dvoje:
Žutu boju vašeg kletog jala,
Crnu tugu u ku grud nam pala,
No ne oteste sveto ono troje:
Modro nebo, zemlja nam nestala
A bjelina, čiste duše hvala,
Rujna krvca što spominje boje
S neba će nam sinut bolje doba [...]*

Unutar različitih načina proturežimskih demonstracija i kazalištu je pripala središnja funkcija. Tako je 24. studneoga 1860. za vrijeme izvedbe povijesnog igrokaza Charlotte Birch Pfeiffer *Peter von Szápáry* pozna-

---

⁴⁶ *Pozor*, 10. listopada 1860. O javnom demonstriranju narodnog identiteta i sistematičnom odbijanju »tuđeg«, *Pozor* piše i 10. studenoga 1860.: »[...] naše občinstvo ipak više ljubi svoje nego tuđe, jer se njemačke predstave mnogo slabije polaze, dapače tako slabo, da njeiki dan niti predstavljali nisu, što neimadoše više od šest slušateljah.«

⁴⁷ Vidi o tome: Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, str. 207.

tim antigermanističkim demonstracijama zauvijek protjerano njemačko kazalište. »Iz današnjeg aspekta taj historijski datum sa sudbinskim posljedicama za kulturni razvitak Hrvata ostao je relativno slabo, pomalo legendarno osvjetljen.«⁴⁸ O njemu su na temelju usmenih izvještaja samih sudionika te sudbonosne kazališne večeri pisali Nikola Andrić i Milan Ogrizović.⁴⁹ Štampa koja je dosada bilježila sve značajnije kazališne događaje, »međutim gotovo da i ne spominje taj datum, jer to jednostavno [iz političkih razloga, nap. D. W. K.] ne smije«.⁵⁰ Tek *Pozor* od 28. studenog 1860. piše: »U subotu je imala biti njemačka predstava u našem kazalištu, pa je to toliku nezadovoljnost pobudilo u općinstvu, da je ono glasno i naročito zahtevalo da njemački igrači odstupe, pa da se hrvatski predstavlja.« Još oskudniju bilješku donosi *Agramer Zeitung* iz kojeg saznajemo jedino da je predstava na njemačkom jeziku, koja je prema repertoaru trebala biti igrana u subotu, otkazana »zbog smetnji u kazalištu«.⁵¹ Uz oskudne izvještaje iz kazališne štampe jedini pronađeni službeni dokument o navedenoj kazališnoj večeri predstavlja izvještaj agenta Pekareka koji se te večeri nalazio u kazalištu, a u kojem stoji:

---

⁴⁸ Batušić, »Uloga njemačkoga kazališta«, str. 469.

⁴⁹ Nikola Andrić, »Spomen-knjiga«, str. 38-39., Ogrizović, *Pedeset godina Hrvatskoga kazališta*, Zagreb, 1910., str. XVI-XVII. Propitivanje objektivnosti Ogrizovićeve i Andrićeve prikaza bavi se rad Slavka Batušića: »24. 11. 1860.«, str. 93-101. jednako kao i studija Nikole Batušića *Uloga njemačkoga kazališta*, str. 469. i dalje. Mitologiziranjem samog čina protjerivanja u hrvatskoj kazališnoj historiografiji bavi se Milka Čar, »Der 24. November 1860 im kroatischen Theater. Die 'Vertreibung' der deutschen Schauspieler«, *Zagreber germanistischen Beiträge*, prir. Marijan Bobinac, 11(2002.), str. 97-116.

⁵⁰ Batušić, »Uloga njemačkoga kazališta«, str. 470.

⁵¹ »Die für Samstag bestimmt gewesene Vorstellung in deutscher Sprache konnte einiger im Theater vorgefallenen Störungen wegen nicht abgehalten werden« (*Agramer Zeitung*, 27. studenoga 1860.). (Predstava na njemačkom jeziku koja je bila na repertoaru u subotu uvečer, nije se mogla održati zbog nekih smetnji do kojih je došlo u kazalištu. Prevela D. W. K.) *Narodne novine* u periodu između 15. studenoga i 14. prosinca 1860. ne donose kazališne izvještaje.

Jučer navečer zbio se u kazalištu ispad zbog kojega je izostala za tu večer određena izvedba njemačkog komada 'Peter von Szapary'. Odmah na početku predstave udarilo je 20 – 30 u parketu okupljenih osoba – među kojima su se osobito isticali advokatski pripravnik Lenac, pravnik Broks i agent Guteša – žestoko psikati, fučkati i vikati, zahtijevali su da se pokaže kazališni direktor Brambilla i spriječili su na ovaj način, ne slušajući poziv inspektora Josipa Črnka na mir, daljnje izvođenje komada. Predstava je zatim bila službeno zabranjena, na to su se bukači mirno udaljili. Službeni postupak u vezi s ovim ispadom je u toku.⁵²

Izvještaj agenta Pekareka prvo je dokumentarno vrelo u kojem se podrobnije opisuje razvoj antigermanističkih kazališnih demonstracija i imenuju njihovi akteri. Ovim demonstracijama nije samo okončana prevlast njemačkog kazališta već je ono definitivno protjerano iz Zagreba. Proces nacionalnog osvještavanja, započet u Ilirskom pokretu sredinom tridesetih godina 19. stoljeća, u ovom je činu doživio jednu od svojih kulminacija. Da se to uopće dogodi bila je potrebna temeljita transformacija društvenih i mentalnih struktura koja je u Zagrebu trajala više od dva i pol desetljeća. U periodu od tridesetih do šezdesetih godina 19. stoljeća temeljito se mijenjao odnos javnosti spram Habsburške Monarhije, upisivanje u postojeće strukture moći i identiteta te poimanje vlastitog i tuđeg. Jedan od najboljih identifikatora društvene preobrazbe u tom je kontekstu sam status njemačkog jezika. Početkom tridesetih njemački je jezik inteligencije, umjetnosti i trgovine, ujedno i jezik vlastitog. U pedesetima njemački postaje jezikom tuđeg, jezikom moći, simbolom vlastite političke, nacionalne i kulturne ovisnosti i podređenosti. Posebno je zanimljivo da sistematično razgraničavanje vlastitog i tuđeg, koje u Zagrebu započinje već u tridesetim

---

⁵² Pavao Cindrić, »Slamnati vijenci za njemačke glumce«, *Večernji list* od 26. prosinca 1980., str. 25. Njemački original Pekarekove prijave otisnut je u cijelosti u istonaslovnom Cindrićeveu članku u *Večernjem listu* od 25. prosinca 1860., str. 25.

godinama 19. stoljeća, ne vrijedi za druga dva kulturna središta Hrvatske i Slavonije. U Varaždinu i Osijeku do slične društvene preobrazbe dolazi tek na početku 20. stoljeća. Analiza osječke i varaždinske kazališne publike, njezinih specifičnosti, njezina jezičnog, staleškog i nacionalnog identiteta do danas je slabo istraženo područje čije bi sustavno razrađivanje značilo prilog ne samo hrvatskoj kazališnoj historiografiji nego i povijesti identitetskih mijena multinacionalne Habsburške Monarhije.

LITERATURA

Primarna literatura

Heinrich Börnstein, *Fünfundszig Jahre in der Alten und Neuen Welt. Memoiren eines Unbedeutenden*, Otto Wigang, Leipzig, 1884.

Antun Nemčić, »Putositnice«, *Izabrana djela*, prir. Marin Franičević, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 34, Matica hrvatska – Zora, Zagreb, 1965.

Sekundarna literatura

a) Knjige, radovi u zbornicima i časopisima

Nikola Andrić, »Spomen-knjiga Hrvatskog zemaljskog kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade«, *Narodne novine*, Zagreb, 1895.

Antun Barac, *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knjiga 1. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1969.

Nikola Batušić, »Uloga njemačkoga kazališta u Zagrebu u hrvatskom kulturnom životu od 1840. do 1860«, *Rad JAZU*, knjiga 353, Zagreb, 1968.

Nikola Batušić, »Die Geschichte des deutschsprachigen Theaters in Kroatien« [manuskript] Austrijska akademija znanosti, Beč [objavljivanje planirano 2016.].

Slavko Batušić, »24. 11. 1860«, *Hrvatsko narodno kazalište. Zbornik o stogodišnjici*, prir. Duško Roksandić i Slavko Batušić, Naprijed, Zagreb, 1960.

- Blanka Breyer, »Das deutsche Theater in Zagreb 1780-1840« [disertacija], Filozofski fakultet, Zagreb, 1938.
- Milka Car, »Der 24. November 1860 im kroatischen Theater. Die ›Vertreibung‹ der deutschen Schauspieler«, *Zagreber germanistischen Beiträge*, prir. Marijan Bobinac, 11 (2002).
- Pavo Cindrić, »Trnovit put do samostalnosti«, *Hrvatsko narodno kazalište 1894-1969*, Enciklopedijsko izdanje, prir. Pavao Cindrić, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1969.
- Velimir Deželić, *Iz njemačkoga Zagreba. Prinos kulturnoj povijesti Hrvata*, Antun Scholz, Zagreb, 1901.
- Albert Ferich, »Kazališne uspomene«, *Vienac* 50 (1884).
- Waltraud Heindl, »'Die feinen Unterschiede'. Bürgerliche Entwicklung und gesellschaftliche Form(at)ierung in Österreich (1770-1870)«, *Kakaniien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*, prir. Wolfgang Müller-Funk, Peter Plener, Clemens Ruthner, A. Franck Verlag, Tübingen/Basel, 2002.
- Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Politička biblioteka, Zagreb, 1936.
- Wolfgang Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1981.
- Milan Ogrizović, *Pedeset godina Hrvatskoga kazališta: (1860-1910)*, Uprava kr. hrv. zem. kazališta u Zagrebu, Zagreb, 1910.
- Helmut Rumpel, *Eine Chance für Mitteleuropa – Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Österreichische Geschichte 1804-1914*. Ueberreuter, Wien, 1997.
- Gjuro Szabo, »Gdje se sve u Zagrebu igrao teatar«, *Kazališni almanah*, 1937.

b) Novinski članci

- Pavao Cindrić: »Slamnati vijenci za njemačke glumce«, *Večernji list*, 25. prosinca 1980.
- Pavao Cindrić: »Slamnati vijenci za njemačke glumce«, *Večernji list*, 26. prosinca 1980.
- Agramer Zeitung*, 9. listopada 1860.

Agramer Zeitung, 27. studenoga 1860.
Danica, 15. svibnja 1847.
Danicza Horvatzka, Slavonszka y Dalmatinzka, 7. veljače 1835.
Luna, 9. prosinca 1854.
Luna, 9. kolovoza 1856.
Luna od 1. ožujka 1858.
Narodne novine, 14. prosinca 1849.
Narodne novine, 21. studenoga 1849.
Narodne novine, 7. prosinca 1854.
Pozor, 10. listopada 1860.
Pozor, 10. studenoga 1860.
Pozor, 28. studenoga 1860.

THE SOCIAL COMPOSITION AND THE CULTURAL IDENTITY OF THE ZAGREB THEATRE AUDIENCE BETWEEN 1834 AND 1860

Abstract

The present paper focuses on the complex social, cultural and ideological transformations which the Zagreb theatre audience has undergone between 1834 and 1860. It examines the relations between the German-speaking and the Croatian-speaking theatre and culture during this period – cultural assimilation and interrelations on the one hand and the process of the differentiation and exclusion on the other. The paper investigates the rise of the national consciousness which started in Zagreb in the 1830s with the aim to overcome the state of the cultural and linguistic immaturity, the dependence upon the German language and culture and to confine and create the own linguistic/cultural/national identity. It explores and describes the constitutional period of the Croatian-speaking theatre in the 1840s and 1850s, its dependence on the German-speaking theatre and its collaboration with the German-speaking theatre directors as Heinrich Börnstein, Rudolf Stefan and Karl Rosenschön. Subsequently and focusing on the period of the late neoabsolutism the paper examines the political and cultural circumstances which made possible to assert the Croatian culture and to abandon the German-speaking theatre from Zagreb in 1860.

Key words: Theater, audience, cultural identity, national identity, linguistical identity, theatre identity, cultural interrelations, cultural assimilations, cultural exclusion, theatre constitution